

Олійник Л. В.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: ljuba.olijnyk@gmail.com

«КНИГА ДУШИ, НАРИЦАЕМАЯ ЗЛОТО» В КОНТЕКСТІ ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ПРОЗИ ПЕТРА МОГИЛИ

У статті аналізується проповідницька творчість митрополита Петра Могили, яка займає одну з ключових позицій у бароковому дискурсі першої половини XVII ст. У цей час з'явилися твори, у яких не тільки розкривались положення християнського віровчення, а й подавалось тлумачення Святого Письма. Зазначається, що «Книга души, нарицаемая злото» містить багато корисних порад для священиків та монахів, тому має велике значення для православної церкви.

Ключові слова: проповідництво, православ'я, догматика, повчання, передмова, композиція.

Проповідницька творчість Петра Могили займає одну з передових позицій у бароковому дискурсі першої половини XVII ст. і є невід'ємною від інших видів діяльності письменника. Твори митрополита вирізняються любов'ю до православної віри і толерантним ставленням до інших віросповідань. Його постать науковці розглядали в різних аспектах: як освітнього діяча, засновника школи, організатора церковного життя, видавця книг, захисника української культури, письменника-публіциста і проповідника. На думку дослідників, Петро Могила може бути автором таких творів: «Літос», «Требник», «Щоденник Петра Могили», «Тріодіон», «Учительне Євангеліє», «Служебник», низки проповідей на різні випадки життя тощо. Але до цього часу невідомо, які літературні праці написані ним самим, а які належать йому тільки почасти. Митрополит, як відома постать, іноді лише подавав ідеї, які розгортали його помічники, члени гуртка, в інших випадках – робота над текстом була спільною, тому в небагатьох випадках ми маємо справу з літературними творами Петра Могили. Перші зацікавлення діяльністю митрополита належать його сучасникам: А. Кальнофойському, С. Косову, К. Саковичу. У XVII – XVIII ст. це були: Я. Єрлич, Т. Рутка, Я. Суша, І. Галятовський, Л. Баранович, М. Новіков, В. Татіщев та ін. У XIX – першій половині XX ст. – дослідження Ю. Венеліна, В. Аскочевського, Ф. Терновського, С. Голубева, М. Петрова, Ф. Тітова, М. Кояловича, Є. Голубинського, П. Знаменського, Г. Флоровського, П. Куліша, М. Василенка, М. Грушевського, М. Костомарова, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко, Є. Шмурла, А. Великого та ін. У нове осмислення діяльності митрополита та епохи, у яку він жив, зробили великий внесок Ю. Ісіченко, Я. Ісаєвич, В. Кречетень, Р. Лужний, о. Ю. Мицик, В. Нічик, А. Окара, І. Паславський, М. Попович, Р. Радишевський, В. Шевчук, С. Ярмусь та інших [3].

Серед літературних творів, які належать митрополитові, малодослідженою є праця «Книга души, нарицаемая злото, полазная о наслѣдованю господя бога і спаса нашего Ісуса Христа і о приймованю божественых таин особом духовным и свѣцким...» [5, с. 120-121].

Мова твору сповнена полонізмами, навіть надмірно. Причиною цього, імовірно, є незнання Петром Могилою розмовної, народної мови, тому він надав перевагу книжній, яка була на той час переповнена польською лексикою. Крім того, деякі твори взагалі було написано польською мовою, наприклад, «Літос» [4].

Книга складається з «Предословия», «Предмови до чителника», двох статей («О королевской дорозѣ свѣта креста святого» та «Седмь слов, еже на крестѣ рече господь»), двох частин основного тексту, кожна з яких має по дванадцять глав, та приписки, у якій автор звертається до свого читача із проханням користуватися її змістом на благо, а коли буде помилка – не проклинати творця [5, с. 121-122].

У «Предословии» автор говорить про значення своєї роботи, використовуючи досить образні порівняння: «Яко з поля уродзайного вдячное жниво і винница богатая по збираню кожного чоловіка

увеселяет, так писмо святое чоловіка веселит и умудряет, овоч непребранный в небо готует. ...Леч писмо святое есть яко скарб уазанный и выкопанный и на розмаитіи пожитки зацные обернений» [5, с. 121-122]. Петро Могила порівнює читання Святого Письма із пошуками золота: глибше копання при пошуку дасть можливість знайти більше цінностей, а ретельне вивчення Біблії є запорукою небесного життя.

У передмові вказується особа автора та описується зміст книги, аби читач правильно її розумів.

У першій частині Петро Могила говорить «О наслідованню господа нашого Ісуса Христа». Перша глава розповідає «О взгорженю вшеляких марностей свѣта», тут увага зосерджується на євангельських словах «Хто иде за сною, не ходит в темностях». Зокрема митрополит зазначає, що любов до Бога і служіння йому – це найвища мудрість, яка дарує шлях у царство небесне. Тут автор перераховує різні суєти земного життя і дає поради: «Старай же ся теды сердце твоє од любве видомых речій оттягнути, а себе до невидомых перенести, абовѣм идучіе за своєю любезностью сумнѣня мажут и ласку божію тратят» [5, 121-122].

У другій главі, «О подлых розумѣню себе самого», автор говорить: «Каждый чоловік с прироженя умѣти прагнет, але умѣтность без боязни божей що приносить? Ліпшій єсть заправды покорный орач, которій богу служит, нѣж пышный філіозоф, которій, самого себе занедбавши, присмотрує ся бѣгом неба: кто добре самого себе позначає, подлым собѣ застаєє и в похвалах ся людських не кохає, – бых умѣл всѣ речи, которіе сут на свѣтѣ, а не был бым в милости, що бы ми помогло пред богом, которій мя має судити з учинку». Проте ці знання не рятують людину від суду, зазначає Петро Могила, тому що невідомого залишається набагато більше. В. Перетц помітив, що подібні думки пізніше з'явилися у творчості Григорія Сковороди [5, с. 123].

У третій частині, «О науцѣ правды», митрополит роздумує нам тим, яка людина є щасливою, і робить висновок: для щастя необхідні лише єдині знання, що походить від правди божої, адже коли настане судний день, то спитають, чи побожно жили [5, с. 123].

У четвертій главі автор роздумує «О опатрности, або ростропности, в справах». Митрополит переконаний в тому, що не слід вірити всьому сказаному, тому що часто в житті буває так, що людина схильна швидше повірити у зло, і про нього говорити. Лише досконалим людям під силу відрізнити добро від зла, зрозуміти, у що варто повірити і «... вѣдають слабость и несталость людскую, ку злomu прихилную и в словах досить упадающую...». Могила зауважує, що з розумною і доброю людиною можна порадитись, навчитись різного. У цій частині святитель говорить про правдиве і грішне життя, зазначаючи, що «добрій живот чинит чоловіка мудрого ведлуг бога и біглого в многих речах, а непорядный живот злохитрым чинит чоловіка.» Тому, «кто в собѣ покорнѣйшим буде и богу подлеглѣйшим спокойнѣйшим, о чом Александер Великій написал: «Покорной и спокойной головы меч ся не имет...» [5, с. 123].

П'ята глава розповідає «О читаню писм святых». Автор наголошує на тому, що читачеві слід звертати увагу не на форму, а на зміст. Ватро зазначити, що Петро Могила тут виступає проти авторитету якоїсь певної особи, стверджуючи, що значення має сама книга чи висловлювання, а не їх творець.

Питання людської ненаситності, жадібності розкривається у шостому розділі «О непорядных пожадливостях». Автор зазначає, що ті люди, які не в змозі виконати всі свої примхи і забаганки, постійно чимось незадоволені і засмучені: «Гды коли чого непорядного чоловік пожадаєт, внет же в собѣ старається неспокойным: пышный и лакомый нѣгдыся не спокоит, убогий и покорный в духу у великости покою перебиваєт... Слабый, малодушный чоловік и еще телесный а ку видомым речам нахиленый, трудно ся може от земских пожадливостей в цѣли оттягнути, и для того має часто смуток» (л. 15 і 15 об.).

Сьомий розділ книжки повідомляє нам про марність покладання своєї надії на людей чи на створені речі, тому Петро Могила застерігає: «Ну уфай у твоєй умѣтности, або которого колвек чоловіка, живущого злою хитрості, але болше в божей ласцѣ, который спомагает покорных, а понижаєт в собѣ назбыт думающих» [5, с. 124]. Митрополит радить не вихвалитися багатством, приятелями, а Богом, який прагне кожному віддати Самого Себе, не приділяти значної уваги віку та красі тілесній, оскільки все зникне, не ставити себе вище інших, і, найголовніше, не хизуватися гарними вчинками.

У наступній частині святий наполегливо радить читачеві не відкривати всім душу, а лише мудрим та богобоязним: «З молодими, з посторонними рѣдко бувай, богатим не поблажай, а пред велможными не рад ся указуй, з покорными а с простими а набожными и поволными товариство мѣвай, а тыи рѣчи, которіе ку збудованю служат, расправуй. Не будь товарыским якої колвек невѣстѣ» [5, с. 124-125].

«О послушенствѣ и подданствѣ» йде мова у дев'ятій главі. Митрополит доводить, що «барзо великая реч есть в послушенствѣ стояти; под преложенным жити, а в своей волѣ не быти – далеко безпечнѣйше есть» [5, с. 125]. Автор наголошує на тому, що набагато простіше слухати і приймати поради, аніж їх давати.

Глава десята – «О стереженю ся збытных слов языка» – спрямована проти диспутів, у яких брали участь православне та католицьке духовництво. Ці диспути, що інколи закінчувались навіть бійками: «Выстерегайся купы крыку людей, иле можеш; абовѣм барзо завада расправа свѣцких речій: хоть бы попросту повѣданы, прудко бовѣм сплюгавлены марностю и поиманы бываемо, злеща персоны духовные». Святий радить брати участь в суперечках тільки в одному випадку: «ежели пристойт и годится мовити, що ку збудованю належит и служит, – мов», – необхідно зберігати рівновагу, бо необережність у висловлюванні може призвести до різних наслідків [5, с. 125].

Глава одинадцята «О милости житія осібногo и молчанія духовных» є продовженням попередньої: «Опусти рѣчи дворные, такіе прочитуй матеріи, которіе скруху рачей чинят, нѣжли пустосмѣхи». Петро Могила засуджує розваги: «О, кто бы весѣля не преминующего нѣгды не шукал, а тым свѣтом ся нѣгды не забавлял, яко бы доброе сумнѣня заховал! О, кто ж бы вшелякое марное стараня не одтял, а тылько о боязких збавлених речах мыслил и всю надѣю свою в богу покладал». Митрополит радить духовним людям, очевидно, монахам, молитися в своїй келії і не втручатися у світське життя: «Хвалебная есть реч чоловікови духовному рѣдко з дому виходити, стережися быти на лядаяких мѣстцах видѣным... Так телесное всякое веселя лагодне входит, але не конец гризет и забивает...» [5, с. 126].

У главі «О священническом законном житіи» Петро Могила дає поради для духовництва та монахів, зокрема зазначає, що «...осли хочеш пристойне стояти и поступова ти, – говорить автор священнику чи монаху, – мѣй ся рачей за выгнанца, або гостя на земли... не мѣй ся на земли за дѣдича. ...На служеніє пришолесь, не на понованя, але до терпенія и до роблѣня. Якож есь винницу панскую опатрил? Послано тя по яблука, а ты листя несеш!» [5, с. 126]. Ці настанови певною мірою характеризують постать самого автора, який дотримувався догматів православної віри та обороняв церкву від нападів.

Далі митрополит розповідає про святих отців, оскільки їхній приклад праведного життя мають наслідувати всі, хто служить господу: «О, як тѣсный, опустѣлый і острый живот отцеве святыи на пуци вели, яко долги и тяжкїи покусы знесли... През день робили, а през ночь на молитвах довгих ся бавили, вшеляким часом пожитечне шафовали... Всѣх багатств, годностей, чти, славы свѣцкои, приятель и кровных ся вырѣкали, – нічого свѣта мѣти не жадали, ледво потребные речи ку житію

брали, тѣлу служити хоть в потребѣ жаловали, в земних речах убогими были, але барзо в ласку и в цноту богаты, – зверху недостаток терпѣли... Отцеве святѣи были на приклад всему духовенству, и побужают нас до доброго поступованя, вшелякую озяблость распустошеня цнотами своїми отбивают от нас». Стверджуючи необхідність наслідування святѣих отцѣв, святитель у кінці глави вказує на причину, чому він згадав про них: це – «великая озяблость стану: отхилиємося от горячости прикладов святѣих отцев, идучи за марностями лакоме свѣта сего» [5, с. 126].

У главі чотирнадцятій «О уважено людскои нужды» митрополит так звертається до свого читача: «О чоловіче, где бысь колвек был и где бысь ся обернул, нужником есь, если ся до бога не навернеш...». Добре себе на землі може почувати тільки той, «который для бога шоколвек трпѣти може... Правдиве нужда ест жити на земли; чим болши чоловік будет хотѣл быти духовне набожнѣйшим, тым барзѣй нынѣшний живот ставае му ся стрвоженным, иж лѣпше чує и видит людського утрапеня, недостатки, барзо бовѣм обтяженный бывае внутрний чоловік потребами телесными на том свѣтѣ...». Петро Могила стверджує, що людина розуміє все це, перебуваючи на смертному одрі [5, с. 126-127].

Главу п'ятнадцяту «О щиром а зуполном самого себе оданю богу і опущеню себе для отриманя сердечной волности» написано у формі діалогу Ісуса Христа, точніше його голосу, та слуги Сина Божого. Таку манеру викладу мають наступні глави першої і деякі другої частини. Наприклад, голос Христа говорить: «Сыну, опусти самого себе, а найдеш мене. Трвай без выборности и вшелякое власности, а завжди будеш з зыском; абовѣм будет ти придана болшая ласка зараз, скоро бысь ся самого опустил». Слуга у відповідь запитує, від чого саме має відмовитися. Голос Христа повідомив, що від своєї волі і «чим то прудше учиниш, тым ся лѣпше будеш мѣти, а чим зуполней и щирей, тым ся мне болше подобати будеш и болше зыщеш». Крім того, зречення повинно бути цілковитим: «Дай все за все, нѣчого не шукай, нѣчого назад не беры, стой щире во мнѣ, а будеш мя мѣти... О то ся старай... абысь з власности вшелякой могл быти злуплений, а нагий нагого Ісуса Христа наслідувати». Петро Могила узагальнює: хто зможе наслідувати ці слова голосу Христа і виконає все, ним указане, у того «устанут всѣ порожные мысли, злосливе замѣшки, збытне стараня: в той час одыде збытняя боязнь, и непорядна умре милость» [5, с. 127].

У наступній частині «О запрѣнію самих себе а Христа наслѣдовати през Христов крест» вказується, що Христос є єдиним шляхом до спасіння, єдиною істиною. Для підтвердження цієї думки митрополит звертається до Святого Письма: «Если хочеш правдивою дорогою ити и быти досконалым, продай все и роздай нищим... А если хоч благословенный живот осягнути, мѣй в згорженю нынѣшний живот. Если хоч быти подвышон в небѣ, унижайся на земли» – і неси хрест. Слуга божий відповідає, що така дорога здається йому дуже тісною, і просить якогось полегшення (пільги); але після другої промови Ісуса, погоджується з ним [5, с. 127-128].

У сімнадцятій главі – голос Христа, зазначаючи, що «поки тоє смертелное тѣло носиш, учуєш тескность и тяжесть сердца», радить: «Потреба теды часто в том тѣлѣ под тѣла ярмом вздыхати, для того иж не можемо набожеством и богомысльностью ся непрестанно бавити. Теды ти потреба до низких а зверхніх справ утечи, а добрими ся учинками холодити...» [5, с. 128].

У вісімнадцятій главі «Не бадати ся о високих речах и скритих судах божіих» автор поорушує питання сучасності, згадуючи про диспутації та наводячи приклади: «Не питайте ж анѣ розбирайте о заслугах святѣих, которій бы над котрого был святѣйшим, або которій болшим в царствѣ небесном... Бывають с того и ненависти, гды ся еден старает, абы другого святого або ового пышно вславил и перенесл над другого», тому що для них єдиним суддею буде Творець [5, с. 128].

Дев'ятнадцята глава «О внутрным Христовым мовленю до вѣрної душѣ. Пилно читай і уважай» є своєрідним «панегіриком» благочестивій душі.

В останній главі першої частини Петро Могила виступає проти тих, хто, видаючи себе за прихильників Христових, не хочуть нести його хрест: Христос «много має жадаючих потѣшеня, а мало утрапеню. Больше ся знайдует товаришов до столу, але мало сромяжливости. Много их прагне з ним ся веселити, а мало их за него або з ним терпѣли. Много их идет за Христом до ламаня хліба, але мало до питія келиха муки». Викриваючи і засудивжуючи таких людей, митрополит згадує деяких своїх сучасників: «О боже милосердный, – вигукує він, – где ся знайде таковый, который богу хотѣл служити дармо! Рѣдко знайдется з духовных бы зе всѣх речий был обнажоный». За словами митрополита, спасіння може отримати тільки той, хто може відмовитися від усього, і, крім того, – «всѣ речи опустивши, и себе самого опустил и од самого себе цілком вышол а нічого милости собѣ не затримал...». Закінчується глава настановами: «Первое. Старайся, сыну, инога рихлѣй, нѣжли твою чинити волю. Второе. Обери собѣ завжди менше мати, нѣж больше. Третье. Шукай завжди нижчого мѣстца, нѣж вышшого и всѣм быти взгорженный. Четвертое. Жадай а проси завжды, абы воля божая зуполна ся в тобѣ дѣяла. Тыи 4 речи великіи чоловіку приносят покой» [5, с. 128-129].

Отже, у першій частині окреслено аскетичні настанови для монахів та, імовірно, священників, а в другій – детально описано священнодіяння, зокрема Таїнство Причастя, подекуди згадано побутові дрібниці. Починається ця частина зі слів голосу Божого: «Прійдѣте до мене вси pracowити и обтяженіи, а я вас охоложу», далі Христос пропонує скуштувати Його Тіло. На основі цієї теми побудовані всі глави.

Звертаючись до змісту пам'ятки, варто зазначити, що святитель досить високо ставить і поціновує сан священника, особливо це помітно в дев'ятій главі: «Гды бысь мѣл ангельскую чистость і святого Іоанна Хрестителя святобливость, не был бысь годен тои святости пріймо вати, анѣ ей справувати... абовѣм не за людскими то заслугами идет, жебы чоловік посвящал и справовал Христов сакрамент и за покарм хліб брал ангельскій. Великая тасмница и великая есть годность священническая, которым дано, що ангелом не есть позволено. Абовѣм сами только священники порядне посвященіе мають моць тѣло Христово справувати. Іерей есть слуга божій, уживаючій слова божого за розказаніи и уставою божою» [5, с. 132].

Проте Петро Могила засуджує і викриває деяких попів, які через свої лінощі не проводять служби Божої і подають поганий приклад прихожанам. Митрополит звертається до священників, які «без работы хочемо прійти до заплаты, без утруженя до потѣхи; зысковати собѣ працею у ярмѣ Христовом обѣтниц божіих не хочемо», попереджаючи їх, щоб «не обезпечайся на ласку преосвященство помазаня в поволаню твоєм, бо тая ласка ест яко ремесло зысковное і барзо пожитечное. Щодо гідність священників, то Петро Могила з гіркотою зазначає: «Горлая річ бити не може, яко духовный, гды стан свій недбалс справує, а в грѣхи ся вдавати почнет; мысли его о земних рад остях». Сповнені гнівом і наступні рядки глави: «О, мѣзерное наше духовенство! Выслани есмо от господа бога на роботу около душ, кровью его найсвятѣшею откупленных, а мы що иншого робим! Послано нас по яблка, а мылистя несемо». Закінчує митрополит про духівництво так: «Обач, слуго божій, яко Господь бог дома и фамиліе тіє каре и вынищає, которіє ся з добр церковныхъ богатят, а тоє, що господа богу на розмноженіє хвалы его надано, то они на свѣцкіє речи и збитки телесныи обертают безмѣрным яденієм и панством и всяким марнотратством. Великую лічбу господа богу чинити мають за такову святокрадскую вину» [5, с. 133].

Останні слова сповнені роздратування, яке можна добре зрозуміти, згадавши становище духовенства на Україні після Берестейського собору 1596 року та напади на нього у тогочасній полемічній літературі. Як ми знаємо, митрополит доклав немало зусиль для того, щоб підняти

авторитет православних священників та єпископів, який був надто хитким після зазначеної події. Питання, пов'язані з розкраданням церковного майна, стосуються передусім єпископів.

Отже, «Книга души, нарицаемая злото...» містить багато корисних порад для священників та монахів, тому має велике значення для православної церкви, хоч Петро Могила на той час ще не був настільки досвідченим духівником, талант і знання справи якого проявилися у пізніших творах.

Список використаної літератури

1. Васильєв О. А. Сучасні оцінки богословської спадщини св. Петра Могилы / О. А. Васильєв, Н. С. Романова // Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : збірник наук. праць. – К., 1999. – С. 45–51.
2. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники / С. Т. Голубев. – Т. 1. – К., 1880. – С. 77-78.
3. Голобуцький П. В, Мойсеєнко Н. І., Хижняк З. І. Петро Могила (1596-1647) : бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 248 с.
4. Лужний Р. Митрополит Петро Могила – людина діалогу на межі греко-слов'янської та латинсько-польської культур / Р. Лужний // Українсько-польські контексти доби бароко. Київські полоні стичні студії. Збірник наукових праць. – К. – 2004. – Т. 6. – С. 288-316.
5. Перетц В. Н. «Книга души, нарицаемая злото». Неизданное сочинение митрополита Петра Могилы / В. Н. Перетц // Исследованиа и материалы по истории старинной украинской литературе XVI – XVII вв. – М. ; Л., 1962. – С. 117-136.

Олейник Л. В. «Книга души, нарицаемая злото» в контексте проповеднической прозы Петра Могилы.

Аннотация

В статье анализируется проповедническое творчество митрополита Петра Могилы, которое занимает одну из ключевых позиций в барочном дискурсе первой половины XVII века. Отмечается, что на Украине в условиях межконфессионального противостояния обострилась проблема распространения православной доктрины ее апологетами. В это время появились произведения, в которых не только раскрывались положения христианского вероучения, но и подавалось толкования Священного Писания. Отмечается, что «Книга души, нарицаемая злото» содержит много полезных советов священникам и монахам, поэтому имеет большое значение для православной церкви.

Ключевые слова: проповедничество, православие, догматика, поучение, предисловие, композиция.

Oliynyk L. V. «Knyha dushi nazvana zolotom» in Prophetic Prose Petro Mohyla.

Summary

There has been analyzed preacher creation of metropolitan Petro Mohyla in the article, being the main in the early XVIIth baroque discourse. It has been defined that there was an issue of orthodox doctrine spreading by its adherents in the early XVIIth century under the conditions of interconfessional confrontation. There appeared works revealing not only principles of Christian doctrine, but also Scripture interpretation. Nowadays the work of metropolitan Petro Mohyla «Knyha dushi nazvana zolotom» is scantily explored. The book consists of such parts as «Predsloviye», «Peredmova do chutacha», two articles «Pro korolivsku dorohu svitla hrysta sviatoho» and «Semy slivy, aki na hrysti hovryt Hospod», two parts of main text consist of twelve chapters and addition. The language of the work is full of polonisms. The reason for this was Petro Mohyla unawareness of spoken folk language. That's why he preferred bookish language full of Polish lexical units.

The main part of the book is especially valuable for the religious and priests. The first part includes the main ascetic instructions for monks and priests. The second is of church and religious character. There has been given a detailed description of religious rite with some routine trifles. This part begins with words of God's voice: «Come to me all being industrious and exhausted, I'll cool you down», then Christ suggests His Body tasting. This topic is in all the chapters. The second part is characterized by lyrical religious mood in depicting the Sacrament.

The last words are full of irritation being the consequences of seculars' situation in Ukraine after Beresteisky Council in 1596 and attack sonitin the polemic literature of that period. As we know, metropolitan made too many efforts to improve orthodox priests and bishops authority being unsteady.

Although Petro Mohyla wasn't experienced enough as a clergyman with talent and know ledge shown in later works, his book has many efficient pieces of advice for priests and monks being of great value for an orthodox church.

Key words: preaching, orthodoxy, baroque, sermon, foreword, contexture.